

ОЛЕКСАНДР ТУПИЦЯ
(Полтава)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЕТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Ключові слова: поетичний текст, мовна картина світу, безеквівалентна лексика, текстова домінанта.

Поетичний текст – це текст художній, але водночас виступає досить специфічним об'єктом лінгвістичних студій та виявляє низку підходів. У нашому дослідженні ми спираємося на погляди відомих дослідників у галузі теорії поетичної мови – В.В. Виноградова, В.П. Григор'єва, С.Я. Єрмоленко, Ю.М. Лотмана, А.К. Мойсієнка, О.О. Потебні, Р.О. Якобсона та ін.

Узагальнюючи науковий доробок лінгвістів із проблеми організації поетичного тексту, виходимо з того, що: 1) поетичний текст – функціональна ієрархічна організація змістової (сислової) цілісності; 2) поетичний текст – особлива система, організована за системними принципами структурності, цілісності та пов'язана з дійсністю. Такий підхід дозволяє, по-перше, дослідити динаміку тексту, механізм його побудови й інтерпретації; по-друге, виділити текстові одиниці та способи їх смислової інтеграції для створення мовної картини світу. На думку Л.М. Жданової, текст необхідно розглядати як систему смислових елементів (одиниць), функціонально об'єднаних у єдину ієрархічну структуру; кожна окрема смислова одиниця включається в певну систему зв'язків у тексті [2, с.6].

Важливе значення для розуміння ієрархічної образно-смислової структури поетичного тексту відіграє аналіз лексичних одиниць, які мають вплив на організацію змісту цілого тексту. Текст відображає певну картину світу, яка ототожнюється звичайно із системою знань. Але поетична картина світу – це сукупність загальних рис, які властиві внутрішнім індивідуальним моделям світу. Поетична картина світу створюється в тексті за допомогою системи образів, типових мотивів, ключових лексем [7, с.16]. Поетична картина світу – це поєднання об'єктивних та суб'єктивних уявлень про світ. Об'єктивне в поетичному тексті – система образів, яка виникає на основі смислових лексичних одиниць і дає уявлення читачеві про об'єктивну дійсність. Розглянемо, наприклад, уривок із вірша Теодора Шторма "Sommertag":

*Die Bienen summen so verschlafen;
und in der offenen Bodenluk',
benebelt von dem Duft des Heues,
im grauen Röcklein schläft der Puk.
Der Müller schnarcht und das Gesinde
und nur die Tochter wacht im Haus;
die lachet still und zieht sich heimlich
fürsichtig die Pantoffeln aus.*

– Бджоли заспано гудуть; // і з віконця на горищі, // як у тумані, пахне сіно, (сповитий запахом сіна)
// у сірій юбці спить домовичок. // Мірошник хроне і батраки // тільки дочка не спить у будинку;
// вона посміхається тихенько і прокрадається // обережно, знявши пантофлі (капці) (дослівний переклад автора).

У німецькому тексті нашу увагу привернули деякі слова (тому, що для їх декодування нам треба було скористатися тлумачним словником): **der Puk** (*schläft im grauen Röcklein benebelt von dem Duft des Heuesin der offenen Bodenluke*) – невідома істота. **Der Puk** – *eine Märchengestalt, die auf dem Dachboden wohnt, nachts aktiv ist und sich unsichtbar machen kann*. – Казкова істота, що мешкає на горищі, активна вночі й може бути невидимою; домовик; **das Gesinde** [від дівн. *gisind* – людина з дружини, челяді, послідовник] – іст. батраки, дворові працівники, челядь, прислуга в будинку; **die Pantoffeln** – вид взуття (капці, які виготовляли з дерева). Як бачимо, для декодування змісту іншомовного тексту необхідним є заглиблення та осягнення деяких культурних образів, пошук відповідників у своїй культурі.

Формальними показниками етнічної картини світу є особливі лексеми, які осмислюються як національно-культурні образи, дають можливість для ідентифікації та ототожнення поетичних образів із певним культурним середовищем. Таким чином, до лексем, що сприяють утворенню етнічної картини світу поетичного тексту, належать безеквівалентні лексичні одиниці: *Ходив чумак у синьоокий Крим По рідному сухому океані (М. Рильський)*. Лексема *чумак* дає можливість розкрити смислову організацію тексту як своєрідного культурного феномена (встановити зв'язки з культурою), створити своєрідну етнічну картину світу в межах поетичної моделі.

August Heinrich Hoffmann von Fallersleben
“*Sehnsucht nach dem Frühling*”:
Auf die Berge möcht ich fliegen,
Möchte sehn ein grünes Tal,
Möcht in Gras und Blumen liegen
Und mich freun am Sonnenstrahl.
Möchte hören die Schalmeien
Und der Herden Glockenklang.

– Хотів би я у гори полетіти, // хотів би подивитися на зелену долину, // полежати в траві й квітах // та порадіти сонячному сяйву. // Хотів би почути шальмай // та звучання дзвіночка пастуха (дослівний переклад автора).

Die Schalmeien – *шальмай* (традиційний німецький народний інструмент), дудка, гобой. З появою цієї лексеми в контексті виникає не лише образ ліричного героя, який мріє побачити гори та ін., ми розуміємо також, що цей текст є надбанням німецької (німецькомовної) культури. У нашому розумінні виникає своєрідна картина світу. Звичайно, кожен читач матиме своєрідні уявлення про ліричного героя цього вірша, але принаймні український читач не зможе ототожнювати його з “чабаном із Карпат” тощо. Реалія іншої мови впливає на “культурну ідентифікацію” тексту. Якщо при відтворенні цього тексту українською мовою *Schalmei* замінити *сопілкою*, ліричний герой у нашій свідомості постане “в сорочці”.

Помітне значення безеквівалентних лексем у композиції поетичних текстів-

перекладів, коли такі одиниці сприймаються іншомовними реципієнтами як екзотизми: “*Ungetauft wie Tiere wachsen // Der Kosaken Kinder; // Liegen ungetraut im Bette, // Lassen sich den Glauben, // Sich den Totenspruch des Popen, // Sich die Kirche rauben*” (Т. Шевченко “*Die Taras-Nacht*”); “*Коли б я міг на банджо грати, // Чи думи в саксофон у джазі, // Фордансером в нічному барі // Серця присутнім підкоряти...*” (Г. Гессен “*Заздрість*”). Функціональне значення безеквівалентних лексичних одиниць у композиції поетичного тексту визначається їх впливом на смислову ієрархію. Слова на позначення особливих національно-культурних одиниць у мовній картині етносу є окремою тематичною групою, яка активно використовується в художній творчості та відзначається відносно сталим складом у загальноновживаному словнику.

Ми виходимо насамперед з того, що поетичний текст – це знакова модель, яка має прикметні риси. По-перше, будь-які елементи мовного рівня в поетичному тексті можуть стати значущими. По-друге, елементи, що є формальними в мові прози, можуть у поезії набувати додаткових значень. По-третє, структура поетичного твору, на відміну від прози, вже сама є смислотвірною й спонукає одиниці мови вступати в складну систему відношень, нетипових для прози.

Слово – це лексема, пов’язана з певними групами асоціацій, серед яких воно впізнається як утілення єдиного смислу [1, с.372]. Але в композиції поетичного твору воно отримує потенційну здатність асоціюватися з тими образами та емоціями, які закладено в структурі цілого. У вірші відношення між словами можуть мати зовсім інше значення, ніж у непоетичній конструкції. Таким чином, характерною особливістю поетичного тексту є зумовленість його змісту композицією, коли певні образи внаслідок свого розташування змінюють значення: “*Я не тебе люблю, о ні. Моя хистка лілея, Не оченята твої ясні, Не личенько блідеє...*” (І.Франко). Речення *Я не тебе люблю* чітко “промовляє” про заперечення кохання, але подальше розгортання композиції поетичного тексту, поява образів (*лілея, оченята, личенько*) створюють протилежні уявлення. Ліричний герой, здається, хоче сказати: “*Я люблю не оченята твої, не личенько, я люблю тебе*”.

В.В. Виноградов звернув увагу на те, що слово в художньому творі, збігаючись за своєю зовнішньою формою зі словом відповідної національномовної системи та спираючись на його значення, звернене не лише до загальнонародної мови та досвіду пізнавальної діяльності народу, що в ній відображається, але й до того реального світу, який творчо створюється та відтворюється в художньому творі. Воно виступає елементом для його побудови й співвіднесене з іншими елементами конструкції чи композиції. Тому воно двопланове за своєю смисловою спрямованістю й, отже, у цьому смислі образне. Його смислова структура розширюється та збагачується тими художньо-зображувальним “прирощуваннями” смислу, які розвиваються в системі цілого естетичного об’єкта [1, с.114].

У поетичній мові як у галузі активної мовної творчості спостерігається розвиток асиметричного дуалізму мовних знаків. Тобто, значення слова, його граматична форма в поетичному тексті перетворюється, ускладнюється, деформується. Асиметричний дуалізм на лексичному рівні відбувається, коли в тканині твору з’являється

лексична одиниця зі “значним семантичним потенціалом”. “Лексичне значення слова, – зазначає Л.А. Лисиченко, – складається не тільки з предметно-понятійної віднесеності звукового комплексу, а з цілого ряду інших як позамовних, так і внутрімовних факторів. Тому в сучасній лінгвістиці говорять не про лексичне значення слова, а про семантичну структуру“ [4, с.13], до якої входять емоційно-експресивне забарвлення, семантичні компоненти, пов’язані з позамовними соціальними факторами тощо.

Поетична мова – це мова “іншого рівня”, яка відрізняється особливою значущістю мовних одиниць у ній, особливим зв’язком між словами, коли всі елементи зливаються в тексті в нерозривну єдність. Смысл кожного окремого слова, так би мовити, розчиняється у своєму оточенні, створюючи при цьому нові, неочікувані смисли. Обсяг значення поетичного слова збагачується асоціаціями. Фактично кожне слово поетичного тексту, на відміну від тексту прозового, як фонетично, так і семантично деформоване через різні причини. Такі думки зустрічаємо в працях Л.Л. Безобразової, В.П. Григор’єва, С.Я. Єрмоленко, Ю.М. Лотмана, А.К. Мойсієнка, Р.О. Якобсона та ін.

Поетичне слово, на думку Л.О. Ставицької, “єгоцентрично спрямоване”, що зумовлює кілька важливих ознак цього жанрового різновиду художньої мови: властивість поетичної номінації представляти часткове як загальне, значний естетичний потенціал зовнішньої форми, мовно-поетичного традиціоналізму, що відкриває можливості для використання готової образної форми в процесі індивідуальної мовотворчості. У своїй онтологічній якості поезія заперечує дійсну реальність, безпосередньо зосереджується на слові, актуалізація художньої семантики якого створює ідеальні умови для конструювання іншої поетичної реальності [6, с.7-8].

Поетичний текст – система, організована естетично. Тут ми спостерігаємо підпорядкованість його форми й смислу естетичним цілям. У поезії організовується “звукова матерія”: ритм, мелодія, інтонаційний малюнок, рима, метр, асонанси та ін., що наближає поетичний текст до мистецтва. Велике значення також мають формальні засоби, наприклад, графічні.

Поетичний текст – явище складне та багатопланове. По-перше, у поетичному тексті, як і в будь-якому іншому, відображаються елементи реальної дійсності. Отже, поетичний текст – джерело та носій вербальної інформації. По-друге, поетичний текст належить певній етнокulturі: закодована в його мовному матеріалі інформація передбачає потрібну долю об’єктивності при можливій авторській інтерпретації. По-третє, поетичний текст завжди складається з одиниць (окремих образів, смислів), із яких формується смисл-зміст усього твору. Ці одиниці виступають засобами втілення відповідного авторського ідейно-художнього задуму, їх роль у ньому може бути різною, різною відповідно до цього є також їх текстова значущість, саме тому ми можемо говорити про домінування певних слів у ієрархії поетичного тексту. Так, наприклад, Л.О. Ставицька звертає увагу на значення певних лексичних одиниць як ключових слів для семантичної характеристики поетичного тексту [6, с.21].

Для розуміння істотних особливостей поетичного тексту необхідно спочатку дослідити його будову, визначити його композиційні елементи та взаємозв’язок між ними. Для поетичного тексту властиві, в першу чергу, домінанти, що визначаються

особливостями структурної побудови композиції. Сама будова вірша сприяє їх виділенню, визначає їх текстову та смислову значущість. Однією із закономірностей контекстуальної взаємодії засобів різних мовних рівнів у художньому тексті є синтаксичне і як наслідок інтонаційно-акцентне виділення слів, що складають логічний чи експресивний центр висловлювання. Засобами виділення слова чи словосполучення в реченні є експресивний порядок слів (перше чи останнє місце у реченні), відокремлення і як засіб посилення виділення – парцеляція (ізоляція). У кожному випадку синтаксичне виділення супроводжується інтонаційним та акцентним позначенням слова чи словосполучення. Наприклад: “Поглянув я на ягнята – **Не мої ягнята!** Обернувся я до хати – **Нема в мене хату!**” (Т. Шевченко). Наші припущення про доміанти поетичного тексту як структурні універсали доводять спостереження за іншомовними відповідниками: “*Wo sind meine Lämmer? Lämmer seh' ich – doch nich meine. Lauf' in raschem Schritte Jetzt nach Haus – doch wo ist meine, Wo ist meine Hütte!*” (E. Weinert.) – спостерігається відповідне емоційне виділення доміантних образів (*ягнят* бачу я – *та не моїх; тепер додому – та де ж моя, де моя хатина!*).

Домінантами поетичного тексту виступають лексичні повтори. Лексичним повтором називається повторення слів або словосполучень у складі речення, строфи чи цілого тексту. Відстань між повторами може бути різною, але їх композиційна функція відразу впадає у вічі читачеві. Значення повторів у аперцепційній системі поетичного тексту глибоко дослідив А.К. Мойсієнко. Як зазначає дослідник, “жоден із повторів у поетичному тексті не може виступати випадковим щодо загальної структури, а так само жоден із компонентів повтору не є випадковим щодо іншого компонента” [5, с.10].

Крім того, смисловими доміантами поетичного тексту можуть бути елементи, наділені несподіваним значенням у тексті. Їхня семантика ґрунтується на контексті. Їх можна вважати експресивними символами, що виникають на поетичному тлі та служать засобами посилення образності, виразності мови, створення широкого поля асоціацій тощо. Висування їх у сильну позицію зумовлене смисловою структурою вірша. Експресивними одиницями поетичного тексту, що потрапляють у сильні позиції, бо привертають увагу читача, є тропи (образні слова). Вони створюють широкі можливості для існування асоціативних полів, підтексту поетичних творів. До смислових сильних позицій належать, на нашу думку, *смислові центри* – елементи, що несуть образне навантаження та імплікують своєрідні смисли, емоції, значення тощо. Тобто, елементи, які мають своєрідний вплив на читача в силу свого значення: “**Слово наше рідне!** Ти сьогодні зазвучало як початок, як начало, як озброєння всім видне, **слово наше рідне!** То ж цвілась калина, червоніла, достигала, всьому світу заявила: я – країна Україна – на горі калина! А України ж **мова** – мов те сонце дзвінкотюче, мов те золото котюче, вся і давність, і обнова – **українська мова**” (П. Тичина). По-перше, у сильній позиції перебуває лексема *слово* – це перший образ, що з’являється в тексті, засіб лексичного повтору, але, крім того, виступає своєрідним смисловим центром, що “накопичує” в собі потенціал, ширший від лексичного значення лексеми *слово*. Це засвідчує контекст: *слово – українська мова*. З наступного прикладу помітно, що лексема “слово” імплікує інші смисли референта: “*Ватра, вогнище, багаття! А вогонь один? Та ні! Різні назви, різні плаття, Різні лики вогняні. Срібна, злотна, пурпурова Грань-*

жарина спалахне, Доки вимовиш три слова, Вибираючи одне. Звісно, всі три слова добрі, Але ти своє знайди – Дух печеної картоплі В ньому залишив сліди. Пахне слово те журбою, Димом осені в полях, І між матір'ю й тобою В ньому – найкоротший шлях” (Д. Павличко).

Своєрідним смисловим центром поетичного тексту, на нашу думку, виступає й безеквівалентна лексика. Згідно із семасіологічними теоріями, лексичне значення слова являє собою набір сем. Та частина лексичного значення, яка відображає в узагальненій формі, об'єктивно, предмети та явища позамовної дійсності, називається денотативною. Додаткова інформація, що завжди є прагматичною, визначається як конотативне значення. Дослідження показують, що національно-культурна специфіка слова виявляється на рівні всіх компонентів його семантичної структури. У всіх семах безеквівалентної лексичної одиниці – денотативних і конотативних – виявляється національна забарвленість, яка виступає тим функціональним моментом, що привертає увагу читача до себе, сприяє висуванню у сильну позицію. Безеквівалентна лексема функціонує в поетичному тексті як окремий елемент, здатний розгортати своє значення, це своєрідний текст у тексті. Національно-культурний компонент є універсальним у системі лексичного значення, зумовленим зв'язками безеквівалентної одиниці з іншими одиницями різних мовних рівнів.

Л. Краснова зазначає також, що домінантні образи сприяють композиційній завершеності творів, беруть участь у обрамленні строф і тексту в цілому, в анафоричних зачинах строф, рядків, надають чіткості й завершеності розвитку сюжету, у деяких випадках указують на кульмінацію; домінантні образи беруть участь у створенні широкої системи антитез, протиставлень, контрастів, зіткнень різного характеру (наприклад, *батьківщина – чужина*), а також контрастуючі пари світоглядного характеру: *день і ніч, грім і тиша, любов і ненависть, сон і пробудження* і т. ін. Виникає складна система протиріч, антиномій лексичного, синтаксичного, композиційного, змістового та духовного характеру [3, с.3].

Можна сказати, що немає жодного твору, де б художні образи не створювали амбівалентну ситуацію; домінанти використовуються для створення пейзажних картин, деякі з них формують сюжет і композицію, сприяють утворенню психологічних характеристик, портретів, соціальних і світоглядних оцінок. Усі ці грані художніх функцій ключових образів переплітаються, доповнюючи одна одну, прояснюють сенс і ставлення автора до об'єктів зображення, сприяють розумінню підтексту, створюють неподільну єдність і гармонію.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виноградов В.В.* Избранные труды. Поэтика русской литературы / Виноградов В.В. – М. : Наука, 1976. – 512 с.
2. *Жданова Л.М.* Вариативность в текстах художественной литературы / Л.М. Жданова // *Функции единиц языка в системе текста: Сб. науч. трудов.* – Выпуск 294. – М., 1987. – С. 5 – 12.
3. *Краснова Л.* Характер і функції образів-домінант у Т.Шевченка / Л. Краснова // *Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах України.* – 1999. – №3. – С. 2–3.
4. *Лисиченко Л.А.* Лексикологія сучасної української літературної мови. (Семантична структура слова) / Лисиченко Л.А. – Харків : Вища школа, 1976. – 116 с.
5. *Мойсієнко А.К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування шевченкового вірша. / Мойсієнко А.К. – К. : Вид-во „Правда Ярослави́чів”, 1997. – 200 с.

6. Ставицька Л.О. Естетика слова у художній літературі 20-30 рр. ХХ ст. (Системно-функціональний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук / Ставицька Л.О. – К., 1996. – 51 с.

7. Торсуева И.Г. Интонация и картина мира художественного текста / Торсуева И.Г. // Текст как отображение картины мира: Сборник научных трудов. – Выпуск 341. – М., 1989. – С. 5 – 11.

Александр Тупица

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПОЭТИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА

В статье рассматриваются проблемы смысловой организации поэтического текста. Исследуются особенности поэтического языка. Главное внимание уделено организации поэтической картины мира, которая возникает на основе смысловых текстовых доминант. Определено понятие безэквивалентной лексики как носителя этнокультурной информации.

Ключевые слова: поэтический текст, языковая картина мира, безэквивалентная лексика, текстовая доминанта.

Oleksandr Tupytsia

THE ORGANIZATION PECULIARITIES OF ARTISTIC PICTURE OF THE WORLD

The articles observes the problems of poetic texts organization. Peculiarities of poetic language are investigated. Poetic picture of the World, which appears on the base of text's meaning dominants, is pointed out. The meaning of the equivalentless lexis as a source of ethnocultural information is stated.

Key words: poetical text, word language picture, the equivalentless lexis, text dominant.

Одержано 20.03.2008 р., рекомендовано до друку 25.05.2009 р.